

Stefan Michał Marcinkiewicz

ORCID: 0000-0001-9956-6351

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Alternacja społeczno-kulturowa mazurskiego pogranicza na przykładzie powiatu ełckiego (1945-1947)

Streszczenie

Artykuł dotyczy zmiany społecznej i kulturowej, jaka miała miejsce w powiecie ełckim po 1945 roku. Alternacja społeczno-kulturowa to proces głębokiej i radykalnej przemiany przestrzeni społeczno-kulturowej będący efektem gwałtownych zmian zachodzących w szerszym otoczeniu. W wyniku wojny i decyzji politycznych obszar należący do Niemiec stał się częścią państwa polskiego. Od 1945 roku został zasiedlony głównie przez ludność etnicznie polską. Większość przedwojennych, niemieckich mieszkańców opuściła ten obszar w czasie działań wojennych lub po zakończeniu wojny. W szybkim tempie przestrzeń fizyczna została zdominowana przez polskich mieszkańców. Zgodnie z ogólną tendencją została zdegermanizowana i spolonizowana. Legitymizację działań zapewniała narracja Ziemi Odzyskanych, zgodnie z którą Polacy powracali na prastare, polskie ziemie. Narracja ta była od początku uzupełniana o elementy lokalne (m.in. Michał Kajka, Jan i Hieronim Malleccy). W tym czasie wypełniała swoją integracyjną funkcję.

Słowa kluczowe: alternacja społeczno-kulturowa, powojnie, powiat ełcki, Ełk

Wstęp

Przed drugą wojną światową około 1/3 terytorium obecnej Polski należało do Niemiec. Granice ustalone w Teheranie, a potwierdzone w Jałcie i Poczdamie zostały wykreślone w sposób sztuczny, ale wpłynęło to na życie milionów ludzi. Ewakuacje, ucieczki, przesiedlenia i wysiedlenia pociągnęły za sobą radykalne zmiany społeczne i kulturowe. Trudno znaleźć kategorie potoczne i teoretyczne odpowiadające temu, co zaszło na Ziemiach Północnych i Zachodnich. Czy była to rewolucja, a może inwazja-sukcesja? Termin rewolucja uległ tak daleko idącemu rozmyciu na gruncie nauk społecznych, że trudno jest go użyć odnośnie procesów zachodzących na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Nie była to rewolucja w sensie politycznym czy

historiozoficznym. Na pewno można byłoby się doszukiwać rewolucyjnych zmian społecznych i kulturowych, lecz „rewolucja społeczna” a tym bardziej „kulturowa” mają też swoje ustalone konotacje na gruncie socjologii. Procesy inwazji-sukcesji, skonceptualizowane przez twórców nurtu ekologii społecznej, odnoszą się głównie do miast¹. Napływ przybyszów wypierający dotychczasowych mieszkańców oraz narzucenie swojej kultury jedynie z pozoru wydają się adekwatne. Nijak się mają do procesów związanych z wypełnianiem „próżni społecznej”, jaka powstała w wyniku działań wojennych oraz politycznych decyzji dotyczących nowego kształtu granic, przemieszczeń całych grup etnicznych i narodowych.

Alternacja społeczno-kulturowa

W niniejszym artykule pragnę zaproponować termin: alternacja społeczno-kulturowa. Pojęcie: alternacja było dotychczas używane w odniesieniu do jednostki. Peter Berger i Thomas Luckmann pisali, że prototypem alternacji jest konwersja religijna: „Szawel mógł stać się Pawłem w samotności religijnej ekstazy, ale pozostać Pawłem mógł tylko w społeczności chrześcijańskiej, która uznała go jako Pawła i potwierdziła jego «nowy byt», w którym umiejscawiał swoją tożsamość”². Alternacja jednostki jest przypadkiem, w którym dokonywana jest prawie całkowita przemiana jej tożsamości. Pod wpływem innych człowiek *de facto* zmienia siebie, choć posiada to samo ciało i żyje w tej samej przestrzeni. Alternacja społeczno-kulturowa polegałaby na radykalnej przemianie przestrzeni, która zostaje przejęta i poddana kontroli społeczności o odmiennej kulturze. Warunkiem alternacji, tak w wymiarze jednostkowym, jak i społeczno-kulturowym, jest dostępność skutecznej struktury uwiarygodnienia. Jednostka poddana jest wpływowi znaczących innych, którzy pod warunkiem silnej identyfikacji emocjonalnej pełnią rolę przewodników „duchowych” i otwierają drzwi do nowej, subiektywnej rzeczywistości. W przypadku alternacji społeczno-kulturowej strukturą uwiarygodnienia jest władza polityczna ustanawiająca nowy porządek i gwarantująca jego trwanie. Alternacja musi również zostać uprawomocniona. Cała sekwencja przemian prowadząca od porzucenia „starej” rzeczywistości do przyswojenia „nowej” musi podlegać uprawomocnieniu. W odniesieniu do jednostki „zarówno stara rzeczywistość, jak i zbiorowości oraz znaczący inni, którzy poprzednio pośredniczyli w dostępie do niej jednostki, muszą zostać poddane reinterpretacji w obrębie

¹ G. Węclowicz, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, Warszawa 2003, s. 39-41.

² P. L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, tłum. J. Niżnik, Warszawa 1983, s. 242.

uprawomocniającego aparatu nowej rzeczywistości. Reinterpretacja ta doprowadza w subiektywnej biografii jednostki do przełomu na podobieństwo «przed Chrystusem» – «po Chrystusie»³. W przypadku alternacji społeczno-kulturowej niezbędna jest narracja polityczna, która poprzez odpowiednią reinterpretację rzeczywistości służy legitymizacji nowego układu politycznego. Również w przypadku przestrzeni społeczno-kulturowej w wymiarze czasowym dostrzegamy radykalny przełom „przed” i „po”, określane głównie poprzez przynależność narodową i państwową. Berger i Luckmann twierdzą, że w przypadku jednostki jej elementy biograficzne sprzed alternacji muszą zostać poddane nihilacji – nadaniu negatywnego znaczenia (na zasadzie: „kiedy jeszcze żyłem w grzechu”). „Tak więc przełom biograficzny daje się zidentyfikować po poznawczym oddzieleniu ciemności i światła”⁴. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku przestrzeni społeczno-kulturowej, której dotychczasowa, „obca” przeszłość zostaje poddana negacji (nihilacji) i przedstawiana jest jako „mroczny czas” obcego panowania. Nie da się jednak wymazać przeszłości ani z biografii, ani tym bardziej z przestrzeni. Niezbędnym jest połączenie elementów „ciemności” i „światła” poprzez odpowiednie racjonalizacje. Często reinterpretacji przeszłości towarzyszy swoista konfabulacja, która polega na wymyślaniu zdarzeń potrzebnych do synchronizacji przeszłości z teraźniejszością. „Ponieważ teraz zdecydowanie raczej nowa rzeczywistość niż stara wydaje się jej do przyjęcia, może ona być w tych procedurach całkowicie szczerą; subiektywnie nie opowiada ona kłamstw o przeszłości, ale uzgadnia ją z Prawdą, która nieuchronnie obejmuje zarówno teraźniejszość, jak i przeszłość”⁵. Zabieg ten zapewnia poczucie ciągłości – tożsamości jednostki i miejsca. Jednostka utrzymuje ciągłość biograficzną, tak istotną dla utrzymania własnej tożsamości. Natomiast przestrzeń społeczno-kulturowa, nasycona „obcym” dziedzictwem minionych wieków, uzyskuje swojski charakter – zachowując tożsamość miejsca. Podsumowując, alternacja społeczno-kulturowa to proces głębokiej i radykalnej przemiany przestrzeni społeczno-kulturowej będący efektem gwałtownych zmian zachodzących w szerszym otoczeniu. Z takimi zmianami mieliśmy do czynienia na całych Ziemiach Zachodnich i Północnych w efekcie drugiej wojny światowej.

Celem artykułu jest zobrazowanie procesu alternacji na przykładzie dawnego mazurskiego pogranicza polsko-niemieckiego – powiatu ełckiego. Rekonstrukcji dokonam z wykorzystaniem archiwaliów, prasy, materiałów biograficznych oraz publikacji naukowych.

³ Ibidem, s. 244.

⁴ Ibidem, s. 245.

⁵ Ibidem

Pogranicze

Powiat ełcki (Kreis Lyck) od 1905 r. należał do rejencji olsztyńskiej w prowincji Prusy Wschodnie. W 1939 r. liczył 56 129 mieszkańców, w Lyck (Ełku) mieszkały 16 243 osoby (powierzchnia 1115,06 km², w tym miasto Ełk i 157 wsi). Powiat był obszarem granicznym państwa niemieckiego, kwitnącym przed pierwszą wojną światową dzięki rozwojowi granicznego handlu. Powstanie Polski i plebiscyt (1920) skutkowały międzywojennym antagonizmem polsko-niemieckim, przekładającym się także na relacje gospodarcze. Powiat ełcki został nowoczesnie odbudowany po spustoszeniach pierwszej wojny światowej. Takiej modernizacji nie przeszły przyległe tereny polskie, które pozostawały ubogą Polską „B” ministra Eugeniusza Kwiatkowskiego. W końcówce lat 30. XX wieku różnice pomiędzy stronami polską a niemiecką opisywano kategoriami przepaści cywilizacyjnej. W 1937 roku Mieczysław Rogalski, polski wicekonsul w Ełku, opisywał drastyczne różnice między niemieckimi Prostkami (Prostken), Ełkiem (Lyck) a polskim Grajewem. Najbliższe miasto polskie miało wyglądać gorzej niż przygraniczne „miasteczko” Prostki⁶. Konsul generalny RP w Królewcu Jerzy Warchałowski sytuację określił jako „beznadziejną” i „rozpaczliwą”: „Porównanie jest tak rażące, iż nie waham się użyć słów, że po stronie Prus Wschodnich widać wysoką cywilizację i niezwykłą dbałość o wszystko, po stronie zaś polskiej najzupełniejszą dzicz – kraj zapomniany przez Boga i przez ludzi”⁷. W okresie międzywojennym, z powodu trudnych warunków życia, wielu mieszkańców przygranicznych terenów dorywczo pracowało w Prusach Wschodnich. Do szukania pracy i poszukiwania innego miejsca zmuszała wysoka gęstość zaludnienia po stronie polskiej. Wicekonsulat RP w Ełku czy konsulat w Olsztynie zajmowały się głównie sprawami polskich „landhelferów”⁸. Na „zielonej granicy” kwitł przemysł. Dochodziło do incydentów granicznych. Zdarzały się ofiary śmiertelne. Działania propagandowe po obu stronach granicy podsycaly poczucie zagrożenia ze strony sąsiada.

We wrześniu 1939 roku ze strony powiatu ełckiego niemieckie wojska ruszyły na Polskę. Na podbitych terenach okupacyjne władze stawały się panami życia i śmierci. Brutalna wojna radykalnie przeorała strukturę społeczną, przyczyniając się do chaosu i demoralizacji. Doświadczenia lęku i przemocy przez ponad pięć lat wpływały na życie ludzi. Skutkiem wojny była anomia. Zawieszeniu uległy podstawowe

⁶ S. Marcinkiewicz, *Trauma dezintegracji i integracji w wymiarze lokalnym na przykładzie powojennego powiatu ełckiego*, „Opuscula Sociologica” 2017, nr 1, s. 38.

⁷ M. Przegiętka *Rywalizacja na pograniczu. Prusy Wschodnie i sąsiednie polskie powiaty województw białostockiego i warszawskiego w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2008, nr 2, s. 129.

⁸ Ibidem.

normy społeczne dawniej regulujące życie społeczności. Radzenie sobie z emocjami umożliwiał bimber. Anomia i bimber pozostały jeszcze długo po wojnie⁹. Dawniejsze różnice kulturowe i cywilizacyjne między narodami i państwami sprowadzone zostały do immanentnie biologicznego antagonizmu ras. Skutkiem wojny było wyostrenie tożsamości etnicznych i nienawiść do Niemców oraz wszystkiego co niemieckie.

Próżnia społeczna

W nocy z 23/24 stycznia 1945 roku na teren powiatu ełckiego weszli żołnierze Armii Czerwonej. Teren powiatu opustoszał po dwóch ewakuacjach z lata i jesieni 1944 roku oraz pospiesznej ucieczce w styczniu. Obszar zamieszkiwany w czasie wojny przez ponad 60 tys. ludzi został oddany bez walki. Struktura zaludnienia powiatu ełckiego zmieniła się już znacząco w trakcie samej wojny. Na terenie powiatu było zatrudnionych ponad 20 tys. robotników przymusowych, a w międzyczasie na potrzeby armii zmobilizowano około 20 tys. mężczyzn i chłopców. Część cywilów odbywała również służbę na terytoriach okupowanych (tzw. Ostdienst). W momencie przejścia frontu na całym obszarze pozostało ok. 4 tys. ludzi, przede wszystkim osób starszych i robotników przymusowych¹⁰. Wytworzyła się specyficzna próżnia społeczna, którą wiosną i latem wypełnili inni ludzie ze swoim doświadczeniem biograficznym i kulturowym. Zanim to nastąpiło, doszło do aktów przemocy obejmujących pozostałych Mazurów/Niemców, a także powracających uciekinierów. Wkraczający na teren wroga, czerwonoarmiści, bezwzględnie mścili się na Niemcach. Wspomnienia niemieckich mieszkańców Mazur obfitują w opowieści o przemocy na ludności cywilnej: morderstwach i gwałtach¹¹. Prawdopodobnie wtedy zagładzie uległa podełcka wieś Zielhausen/Żelazki. Przemoc nie oszczędzała nikogo. Pracownicy przymusowi czy jeńcy wojenni również padali ofiarą frontowego ferworu¹². W niewyjaśnionych okolicznościach ginęli też czerwonoarmiści. Listy imienne z datami 28 czy 29 stycznia 1945 zawierają nazwiska kilkudziesięciu żołnierzy radzieckich pochowanych w Ełku, którzy zginęli śmiercią gwałtowną¹³. Krótco po wkroczeniu władze wojskowe wystosowały

⁹ Patrz: M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944-1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012.

¹⁰ S. M. Marcinkiewicz, *Ewakuacje, ucieczki i wysiedlenia... wojenne i powojenne doświadczenia Mazurów/Niemców w świetle materiałów biograficznych z powiatu ełckiego*, „Archiwum Emigracji” 2022, nr 29, s. 88-89.

¹¹ Th. Schieder (bearb.), *Deutsche Bevölkerung aus den Gebieten Östlich der Neisse*, BI/2, Wolfenbüttel 1955, s. 33.

¹² S. M. Marcinkiewicz, *Mityczna stolica Mazur. Między Ełkiem a Lyck*, Ełk 2015, s. 139.

¹³ *Pamięć naroda*, <https://pamyat-naroda.ru/> [dostęp: 17.09.2021].

odezwę do pozostałych mężczyzn w wieku 17-60 lat nakazującą zgłoszenie się do pracy. Część osób zgłoszonych została pojmana i wywieziona w głąb ZSRR. Inni zostali zmuszeni do przymusowej pracy¹⁴.

Odwet na Niemcach był też zemstą na mieniu. Jedyne niewielka część strat nieruchomości wynikała z aktywności radzieckiego lotnictwa czy celowych zniszczeń infrastruktury wycofujących się wojsk niemieckich. W toku przemarszów i kwaterunków czerwonoarmistów zniszczonych zostało wiele kamienic, zakładów i zabudowań gospodarskich. Spaleniu podlegały całe kwartały mazurskich miast i całe wsie. W okresie pofrontowym w Elku zniszczone zostało między 1/5 a 1/3 zabudowy¹⁵, a w przygranicznych Prostkach nawet 60 proc. Obserwowany wyższym poziom życia w III Rzeszy wzmagał frustrację i chęć odwetu. Mienie ruchome stawało się wojennymi trofeami. Specjalne oddziały Armii Czerwonej zajmowały się gromadzeniem i wywożeniem „trofeów”. Przy dworcu w Elku istniało składowisko mebli, rowerów, fortepianów, kredensów i innych rzeczy.

Przynajmniej od lutego 1945 roku dochodziło do spontanicznego szabru prowadzonego przez ludność z pobliskich terenów. Okoliczna ludność przeprowadzała się na teren powiatu elckiego przez zamarzłe Jezioro Rajgrodzkie w poszukiwaniu pozostawionego mienia¹⁶. Niewielka komendantura sowiecka, wraz z kilkoma posterunkami, nie była w stanie kontrolować całego terenu powiatu. Czerwonoarmistów można było też przekupić alkoholem. Mieszkańcy Bakalarzewa udawali się „na szaber” aż do Giżycka. Ci, którzy bali się jechać tak daleko, mogli wybrać się do Olecka, Elku czy poszukiwać fantów w pobliskich wsiach¹⁷. Sześć lat wojennej trwogi, doświadczenie niemieckiej przemocy, frontowy i pofrontowy chaos, powszechny niedostatek powodowały, że nikt nie miał skrupułów w przejmowaniu mienia. Niektóre relacje mówią o grasujących w Elku i okolicach bandach rabunkowych¹⁸. Budziły one strach przemieszczających się robotników przymusowych i uciekinierów, ale również pozostałej ludności. Nierzadko rabunek dokonywany był z użyciem przemocy wobec mieszkańców. Zagadkowe przypadki śmierci nieznanymi osobami z 1945 roku pojawiają się w powojennych aktach grobownictwa¹⁹. Atmosfera lęku prowadziła do koncentracji przestrzennej mieszkańców w wsiach i miastach. W ten sposób powstawały miejsca czasami nazywane „mazurskimi

¹⁴ R. Weber, *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Leer 1981, s. 605.

¹⁵ S. M. Marcinkiewicz, *Mityczna stolica Mazur...*, op. cit., s. 184.

¹⁶ J. Sobolewski, *Szkic do historii Rajgrodu (XVI)*, „Rajgrodzkie Echa” 1991, nr 10-11.

¹⁷ M. Grzebałkowska, *1945. Wojna i pokój*, Warszawa 2015, s. 22.

¹⁸ *Ze znakiem „P”. Relacje i wspomnienia robotników przymusowych i jeńców wojennych w Prusach Wschodnich*, (relacja Heleny Pawłowskiej), red. B. Koziełło-Poklewska, B. Łukasiewicz, Olsztyn 1977, s. 116.

¹⁹ APS, O. Elk, Starostwo Powiatowe Elckie, Referat Budowlany, Sprawy grobownictwa wojennego 1950, sygn. 130/111.

gettami²⁰. Mazurów/Niemców zmuszono do pracy w brygadach roboczych („kołchozach”) obsługujących wojenne zakłady, gospodarstwa rolne, kwatery żołnierzy, ale także gromadzących rzeczy przeznaczone do wywiezienia²¹.

Nowa władza

Już 5 lutego 1945 roku do powiatu ełckiego dotarli przedstawiciele polskiej administracji. Grupą operacyjną dowodził, późniejszy starosta – Władysław Niksa. Radziecki komendant wojenny odmówił przekazania władzy w mieście i powiecie, w tym oddania urzędów, poczty i kolei. Ekipa powróciła do Białegostoku 21 lutego²². Kolejną próbę podjęto dopiero 5 kwietnia i następnego dnia komendant oficjalnie przekazał władzę polskiej administracji. Starosta W. Niksa 25 kwietnia wyznaczył na burmistrza miasta Fryderyka Jeromę²³. Właściwe przejście władzy w mieście i powiecie nastąpiło prawdopodobnie 28 maja. Z dostępnych akt wynika, że w wielu miejscach polska władza była jedynie nominalna, a rzeczywistością do jesieni dźwżyły komendantury sowieckie.

Już 21 marca 1945 roku do Ełku przybyli kolejarze, żeby zbadać możliwości uruchomienia ważnego węzła komunikacyjnego, a prace nad połączeniem zaczęli niedługo po tym²⁴. Pierwsi polscy osadnicy przybyli wiosną 1945 roku, choć różnica pomiędzy osadnikiem a szabrownikiem była wówczas płynna. W kwietniu 1945 roku Władysław Paprocki, pełnomocnik Ministerstwa Przemysłu, miał przejmować zakłady na terenie powiatu Ełk. W swej korespondencji z terenu pisał o wzmożonym napływie kolonistów, braku bezpieczeństwa i kupowaniu żywności za wódkę. Nie wyobrażał sobie pracy w terenie bez broni. Zagrożenie stanowiły bandy rabunkowe, czerwonoarmiści i miny²⁵. Wiosną napływ ludności na teren powiatu był już znaczący. Główną falę osadników stanowili mieszkańcy pobliskich, „starych” terenów z powiatów Grajewo, Suwałki i Augustów²⁶, dokonujący spontanicznie „przesunięcia” granicy. Niektórzy znali teren

²⁰ E. Małek, *Gdzie jest moja ojczyzna?*, Białystok–Ełk 2016, s. 476.

²¹ S. M. Marcinkiewicz, *Ewakuacje, ucieczki i wysiedlenia...* op. cit., s. 95.

²² R. Syrwid, *Starostowie Warmii i Mazur w latach 1945-1950. Szkice biograficzne*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2018, s. 332.

²³ IPN, Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej w Białymstoku, Organizacja władzy ludowej i PUBP na terenie powiatu Ełk w 1945, 1975, IPN Bi 045/2060/1.

²⁴ A. Bobowik, *Edward Hurcewicz*, „Rocznik Ełcki” (2011) 2012, t. VIII, s. 127-128.

²⁵ AAN, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, Grupa Operacyjna Prusy Wschodnie, Raporty [tygodniowe pełnomocników powiatów], Kwidziń, Morąg, Łuczany, Ełk [dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja], [III-VIII.1945], sygn. 214, s. 140.

²⁶ IPN, WUSW w Białymstoku, Sprawa obiektowa kryptonim „Ocean”, IPN Bi 011/45.

jeszcze sprzed wojny (m.in. starosta W. Niksa) lub wojny (m.in. Cz. Nalborski). Zdarzało się, że dawni „parobkowie” przejmowali gospodarstwa po Niemcach/Mazurach. Nierzadko ludzie udawali się na pobliskie Ziemie Odzyskane skuszeni agitacją władz, zachętami sąsiadów czy pokusą szabru. Jednocześnie na teren trafiały tułaczki z różnych stron: wojenni uciekinierzy, mieszkańcy zniszczonych przez front wsi i miasteczek czy uchodźcy ze zniszczonej Warszawy (m.in. J. Michalecki). Ziemie Odzyskane stawały się azylem tych, którzy chcieli się odciąć od dawnego życia, ukryć przed nową władzą lub uciec od odpowiedzialności. Również z tych powodów latem powstały Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (UBP, 21 VI 1945) i Powiatowa Komenda Milicji Obywatelskiej²⁷. W początkowym okresie UBP był wspomagany przez funkcjonariusza z NKWD – N. I. Basienko. Główne zadania UBP dotyczyły rozpracowywania kolaborantów i „wrogiego podziemia”. Początkowo struktury bezpieczeństwa nie były w stanie kontrolować obszaru powiatu, w którym wciąż główną rolę odgrywały sowieckie komendatury. Bezpieka zajmowała się głównie niewielkimi „bandami rabunkowymi”. Dopiero pod koniec roku podjęła działania dotyczące członków AK czy NSZ, lecz w większym stopniu była zaabsorbowana kolaborantami i „volksdeutscheami”. Milicja Obywatelska organizowała się wolno. W sierpniu 1945 roku dochodziło do starć między MO a radzieckimi żołnierzami. W Prostkach dwaj pijani czerwonoarmiści zdobyli z pomocą broni automatycznej posterunek milicji. W Wiśniowie Ełckim pościg funkcjonariuszy za złodziejami koni z „kołchozu” zakończył się pogonią czerwonoarmistów za milicjantami. Funkcjonariusze donosili o działaniach wrogiego PSL, wyraźnie preferując PPR. Zdarzały się dezercje milicjantów. Milicjanci uczestniczyli też w napadach rabunkowych²⁸.

Jeszcze wczesnym latem Ełk był opustoszały. Kazimierz Sipowski wędrujący po Ełku w czerwcu 1945 roku prażył się w letnim słońcu: „dzwoniły blachy urwanych żaluzji i furkotały strzępy firanek w pootwieranych oknach [...]. Obumarłe miasto sprawiało wrażenie niesamowitego cmentarza, którego cisza zmuszała do milczenia”²⁹. Dopiero po 30 minutach spotkał chłopaka, który wyłonił się z rumowisk. 25 lipca na terenie Ełku miało mieszkać 1765 mieszkańców, z tego 350 Niemców, ale liczba ta była zaniżona ze względu na zamieszkiwanie bez zameldowania. W lipcu 1945 roku pracownicy miejscy otrzymywali tylko chleb, gdyż inne towary nie docierały. W trzech piekarniach wypiekano

²⁷ IPN, Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej w Białymstoku, Organizacja władzy ludowej i PUBP na terenie powiatu Ełk w 1945, 1975, IPN Bi 045/2060/1.

²⁸ IPN, WUSW w Białymstoku, Meldunki dotyczące wydarzeń z terenu powiatu Ełk za miesiąc sierpień 1945, IPN, Bi 047/14/1.

²⁹ K. Sipowski, *Na tropach Smętka – w książce adresowej*, „Rzeczpospolita”, 20 IV 1946.

chleb, który był wydawany pracującym mieszkańcom i korzystającym z opieki społecznej. Stołówka miejska wydawała obiady pracownikom miejskim, Niemcom pracującym przy robotach publicznych i osobom korzystającym z opieki społecznej (110 osób, w tym 30 Niemców). Większość Niemców komendantura wojskowa samowolnie zabierała do swoich robót. Brakowało szkoły, lekarza miejskiego i inżyniera mogącego ocenić stan budynków³⁰.

W województwie białostockim

W pierwszej połowie 1945 roku dawne pograniczne powiaty mazurskie – Elk, Olecko i Gołdap – formalnie pozostawały na obrzeżach okręgu mazurskiego. W lipcu 1945 roku zostały one przyłączone do województwa białostockiego. Władze okręgu mazurskiego właściwie nigdy nie były reprezentowane na tym terenie. Władze powiatowe, jak i większość osadników, przybyły z województwa białostockiego. Już w sierpniu 1945 roku w powiecie Elk miało mieszkać 12 tys. Polaków (Elk 5 tys.)³¹. Miasto Elk miało być w znacznej mierze zniszczone, ale nowi mieszkańcy przystąpili do usuwania śladów zniszczeń i niemieckiego panoszenia się na ziemi odwiecznie polskiej³². Z domów miały powiewać biało-czerwone flagi. Ulice zyskały nowe nazwy: Wojska Polskiego, Mickiewicza, Słowackiego, Wandy Wasilewskiej, Marszałka Stalina i Armii Czerwonej. Walka z „niemczyzną” trwała jeszcze wiele lat. Oswajanie przestrzeni polegało na usuwaniu obcej symboliki i odsłanianiu mazurskiej i „polskiej” przeszłości. Rozkazem z 8 listopada 1945 roku dowódca garnizonu wojskowego ppłk Emil Kumor nakazał usunięcie niemieckich napisów na zewnątrz koszar i budynków wojskowych³³. O likwidacji niemieckich napisów i szabru informowały raporty MO. Do energicznej pracy nawoływała prasa.

W maju 1945 roku do Elku przybyli pierwsi przesiedleńcy z Kresów: z Lidy, Albertyna, Grodna i Grodzieńszczyzny, Nowogródzyczyny, Druskiennik, Baranowicz, Wilna, Brześćcia i Nowogórodka³⁴. Część przybyszów, głównie z kresów, trafiała kolejną do Białegostoku, a stamtąd docierała do Elku. Niektórzy

³⁰ Sprawozdanie Burmistrza miasta Elku Fryderyka Jeromy z działalności Zarządu Miejskiego w Elku, za: M. Sawicki, *Elk. Z dziejów samorządu*, Elk 1993 (archiwalia).

³¹ 3 powiaty mazurskie w składzie województwa białostockiego, „Jedność Narodowa”, 16-18.08.1945.

³² J. Rawicz, *Blaski i cienie „ziemi obiecanej”*. Reportaż z wycieczki do powiatu elckiego, „Jedność Narodowa”, 16-18 XI 1945.

³³ K. Kończal, R. Żytniec, *Elk w dokumentach archiwalnych (część 1: lata 1945-1947)*, „Elcki Przegląd Historyczny” 2020, nr 2.

³⁴ Edward Hurcewicz, „Rocznik Elcki” (2011), 2012, t. VIII, s. 127-128.

przekupywali żołnierzy wódką i transportem drogowym trafiali bezpośrednio do Prus Wschodnich (np. rodziny Iglickich, Kaziuków). Miejsce osiedlenia było nierzadko dziełem przypadku, ale też nie zawsze było miejscem ostatecznym. Ludzie wybierali Mazury z powodu bliskości do ich dawnych miejsc zamieszkania, z nadzieją na rychły powrót „na swoje”. Jak wspominał Tadeusz Kaziuk, w sierpniu 1945 roku w Elku śmierdziało spalenizną i gnijącymi rybami – żołnierze dokonywali połowów z użyciem min lub granatów. Procederu „tępienia ryb” przy pomocy materiałów wybuchowych zakazywał dowódca garnizonu ppłk E. Kumor (8 XI 1945).

Państwowy Urząd Repatriacyjny został zawiązany w kwietniu 1945 roku, ale właściwie zaczął działać jesienią. Poprzez PUR przybywający otrzymywali przydziały mieszkań i domów, nierzadko trafiając na miejsca już zamieszkałe przez przybyszów ze „starych terenów” czy niemieckie/mazurskie rodziny. Zdarzały się też zwłoki. Był to czas „wielkiej trwogi”. Bywało, że czerwoarmiści wdzierali się do klatek schodowych, aby postrzelać. I. Bohdan wspominał o wymianie ognia między radzieckimi żołnierzami a funkcjonariuszami UBP. Żołnierze Armii Czerwonej opuścili Elk w sierpniu i wrześniu 1945 roku. Już w sierpniu przybyła do Elku 5. Brygada Saperów, której zadaniem było rozminowywanie północno-wschodnich terenów. W październiku do miasta wkroczyły przybywające ze Skierniewic jednostki wojskowe – 62 Pułk Piechoty (1385 żołnierzy) i 54 Pułk Artylerii Lekkiej (726 żołnierzy)³⁵. Miały one doprowadzić do zwiększenia bezpieczeństwa w terenie. Ich początkowymi zadaniami miało być zwalczanie grup zbrojnych w lasach, ale ich udział w tych zadaniach okazał się znikomy³⁶. Obecność polskich żołnierzy wpłynęła pozytywnie na stan bezpieczeństwa w mieście i powiecie. Mimo odnotowanych przez MO przypadków mordów i rabunków z udziałem żołnierzy, używania materiałów wybuchowych do łowienia ryb i strzelania na wiwat, obecność wojska przyczyniła się do uspokojenia sytuacji w powiecie. Akcja osiedleńcza wzmogła, a władze miejskie i powiatowe miały większe możliwości działania. Już w 1945 roku zaczęły funkcjonować niektóre przedsiębiorstwa miejskie: garbarnie i gorzelnia. Od grudnia funkcjonował szpital. Z różnym skutkiem starano się o zachowanie przemysłowej infrastruktury. Symbolami walki stawały się „pasy transmisyjne” kradzione krasnoarmiejcom³⁷. We wrześniu 1945 roku działały już szkoła powszechna i gimnazjum³⁸.

³⁵ W. Jarno, *Zarys historii 18. Dywizji Piechoty w latach 1945-1950*, „Studia Podlaskie” 2015, t. XXIII, s. 211.

³⁶ Ibidem, s. 221-222.

³⁷ APS, O. Elk, Księga Posiedzeń Rady Miejskiej w Elku na rok 1945/1946, sygn. 80/17.

³⁸ *Szkolnictwo w Elku*, „Jedność Narodowa”, 19-20 IX 1945.

Jesienią 1945 roku uruchomiono pierwsze połączenie kolejowe, choć połączenie z Białymstokiem uzyskano dopiero w 1947 roku. We wrześniu 1945 roku miało być zapewnione światło elektryczne i naprawiana była sieć wodociągowa. Brakowało fachowców: elektryków, hydraulików, cieśli i inżynierów budowlanych. We wrześniu 1945 roku powstały dom ludowy i czytelnia³⁹. W jedynym ełckim kościele rzymskokatolickim pozostał niemiecki ksiądz – Karl Fox, który w pofrontowym okresie sprawował opiekę duchową nad pozostałymi i napływającymi katolikami. Pierwsze nabożeństwa mieli odprawić też księża z Grajewa. Wraz z osadnikami przybyli inni księża z Grajewa czy Kresów. Kościoły protestanckie były różnymi sposobami przejmowane przez katolickich duchownych. Mazurzy/Niemcy zbierali się w prywatnych domach, salkach parafialne lub kaplicach⁴⁰.

Większość ludzi przybywających na teren powiatu ełckiego rekrutowała się z miejscowości przyległych do Prus Wschodnich, w mniejszym stopniu z tzw. repatriantów i przybyszów z Polski centralnej. Już na początku września 1945 roku w Ełku mieli dominować Polacy. Miasto mogło pomieścić jeszcze kilka tysięcy ludzi, ale silny napływ osadników świadczył o tym, że miasto szybko zostanie zaludnione⁴¹. Podełckie wsie miały być mniej zniszczone niż miasto. W przypadku terenów wiejskich 50% akcji osadniczej miało zostać zakończone, gdyż we wrześniu 1945 roku PUR osiedlił na gospodarstwach już około 2000 rodzin⁴². Więzień obozu koncentracyjnego Jerzy Rawicz, który przybył do Ełku we wrześniu 1945 roku, widział w pofrontowym bałaganie rodzaj zadośćuczynienia:

„Gdzieniegdzie stoją jeszcze meble, wszędzie walają się na podłogach książki i papiery, tom encyklopedii obok podręcznika kucharskiego, pogrzebacz obok dziecinnej zabawki, mapa Grossdeutschland i dziurawy garnek. Nie sposób oprzeć się narastającemu uczuciu zadośćuczynienia – budziła się myśl o Warszawie 44. roku, o wysiedlonych wsiach i kikutach gett”⁴³.

Jeden z pierwszych mieszkańców Ełku – Jerzy Hurcewicz uważał, że tragedią miasta były dewastacja i szaber dokonywane przez przyjezdnych z Polski oraz kradzież maszyn przez czerwonooarmistów. Ogrom zniszczeń wynikał z celowych podpałów⁴⁴.

³⁹ F. Z. W., *Ełk – miasto i powiat*, „Jedność Narodowa”, 6-8 IX 1945.

⁴⁰ E. Małek, *Gdzie jest moja ojczyzna?*, Białystok–Ełk 2016, s. 471-475, 481.

⁴¹ F. Z. W., *Ełk – miasto i powiat*, op. cit.

⁴² Ibidem.

⁴³ J. Rawicz, *Blaski i cienie „ziemi obiecanej”*. Reportaż z wycieczki do powiatu ełckiego, op. cit.

⁴⁴ A. Bobowik, *Edward Hurcewicz*, op. cit., s. 128.

Degermanizacja i polonizacja

Według doniesień prasowych agitujących na rzecz kolonizacji Ziemi Odzyskanych we wrześniu 1945 roku około 3 000 Niemców na terenie powiatu Ełk miało zapisać się na wyjazd do Niemiec⁴⁵. 6 stycznia 1946 roku w Ełku odbył się wiec protestacyjny, w czasie którego domagano się szybkiego i rozległego wysiedlenia Niemców⁴⁶. Były problemy z przyjmowaniem transportów „repatriantów”. Brakowało wolnych domów, a powiatowy komendant MO postulował wysiedlenie reszty Niemców „i element[u] nadgraniczn[ego], który osiedlił się tu dla szabru, mając swe gospodarstwa za b. granicą (np. Grajewo)”⁴⁷. Raporty MO informowały o przemocy, dotyczącej szczególnie Mazurów na terenach wiejskich. Przykładowo w marcu 1946 roku w Gorłówe sześcioro mężczyzn dokonało gwałtu na 83 letniej Reginie S.⁴⁸ Przypadki przemocy wobec Mazurów/Niemców musiały być częstsze. W sierpniu 1946 roku wojewoda białostocki wydał odezwę straszącą krzywdzicieli „ludności autochtonicznej” sądem doraźnym z zastosowaniem najcięższych kar (długoletniego więzienia czy kary śmierci). W wachlarzu przestępstw pojawiły się: napady, rabunek, zmuszanie do pracy czy samowolne zajmowanie gospodarstw⁴⁹.

Wzmianka w aktach ełckiego PUR na temat wyjazdów do stref niemieckich pochodzi z sierpnia 1946 r. Na skutek wyjazdów Niemców zwalniało się 120 gospodarstw w stanie nadającym się do zamieszkania⁵⁰. Gertrud Völknitz wspominała wyjazd z ełckiego dworca z resztką dobytku. Podróż w wagonie bydłowym w niedostatku i głodzie⁵¹. Powiatowy Komendant MO w listopadzie 1947 r. donosił, że nikt nie uchyla się od wyjazdów do Niemiec, a wszyscy Niemcy „mają szczerą chęć do wyjazdów”. Milicja kontrolowała obecność Niemców wyznaczonych do „repatriacji”. Na posterunku MO w Starych Juchach patrol zatrzymał sześciu Niemców, którzy próbowali nielegalnie wyjechać za Odrę⁵². Jeszcze w roku 1950 w powiecie mieszkało 3 005 osób określanych jako autochtoni (w Ełku 905)⁵³, a w 1965 roku szacowano przedwojennych mieszkańców

⁴⁵ *Działalność białostockiego P.U.R.-u*, „Jedność Narodowa”, 19-20 IX 1945.

⁴⁶ AAN, PPS, Sprawozdanie z wiece protestacyjnego w Ełku z 6 stycznia 1946 r., sygn. 235/XXIII-18, k. 10-11.

⁴⁷ IPN, WUSW, Raporty sytuacyjne z terenu powiatu Ełk za miesiąc kwiecień 1946, IPN Bi 057/125/4.

⁴⁸ IPN, WUSW, Meldunki dotyczące wydarzeń z terenu powiatu Ełk za miesiąc luty 1946 r., IPN Bi 047/30/2.

⁴⁹ *Do Ludności Województwa Białostockiego*, „Jedność Narodowa”, 21 VIII 1946.

⁵⁰ APS, O. Ełk, PUR, Sprawozdania miesięczne z działalności oddziału 1946, sygn. 116/1, s. 41.

⁵¹ G. Völknitz, *Erlebnisbericht (1939 bis zu Vertreibung)*, „Hagen-Lycker Brief” 2000, nr 58, s. 96.

⁵² IPN, WUSW, Raporty sytuacyjne z terenu powiatu Ełk za miesiąc listopad 1947, IPN Bi 047/140/18.

⁵³ A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998 (tablice).

na 731 osób⁵⁴. W 1947 roku na teren powiatu elckiego trafiło około 1000 osób wysiedlonych w ramach akcji „Wisła”. Część z nich została rozparcelowana w gospodarstwach powiatu elckiego. W początkowym okresie ich relacje z Mazurami/Niemcami były lepsze niż z polską grupą dominującą⁵⁵.

Do końca lat 40. trwała walka z niemczyzną i polonizacja przestrzeni. W kwietniu 1946 roku Kazimierz Sipowski opisywał, że Krieger-Denkmal (pomnik żołnierzy wojny francusko-pruskiej 1870/71) zamienił się już w kupę gruzu, pomnik Günthera zarastał chwastami, a ogromny ratusz „świecił rzędem oczodołów-wypalonych okien”⁵⁶. Utracona głowa orła przy wejściu do ratusza miała oznaczać symboliczny kres niemieckiego panowania⁵⁷. W sierpniu 1946 roku informowano w prasie o tym, że w kinie „Zorza” w Elku posługują się jeszcze datownikiem niemieckim, a w teatrze miejskim wisiał niemiecki plakat. Przydominano, że „nie jesteśmy w państwie niemieckim”⁵⁸. We wrześniu 1946 roku w Prostkach miał stać pomnik z niemieckimi napisami i swastyką, który nie był jedynym śladem niemczyzny w tej miejscowości⁵⁹. Jeszcze w 1947 roku pamiątki po Niemcach pokutowały w Elku. Na teatrze miejskim figurował napis: „Luisen Theater”, a na wielu domach czytelne były jeszcze niemieckie napisy – tylko pozornie zamalowane. W samym magistracie miał się wciąż gnieździć „upiór niemiecki” – wsiała tam wciąż szafeczka z czarnym napisem „Wegweiser”⁶⁰.

Od początku poszukiwano dowodów polskości ziemi mazurskiej. K. Sipowski przeglądał stare elckie szylidy i książkę adresową. Zauważył, że łącznie 89 wsi o rdzennie polskich nazwach zyskało niemieckie nazwy w 1938 roku. Natomiast mieszkańcy powiatu elckiego nawet w 90% posiadali nazwiska o polskim brzmieniu: Brodowski, Kalinowski, Grzela, Skiba czy Prawda. Ponadto polskie nazwiska mogły zostać zniemczone. Maszynista Walter Tanan nazywał się przed 1933 rokiem Trzcianowski, a jego matka była z domu Zielińska⁶¹. Nowym bohaterem stał się mazurski ludowy poeta Michał Kajka. Jego poezja pisana w gwarze mazurskiej języka polskiego była użytecznym świadectwem polskości. Stał się on patronem bursy ewangelickiej powołanej przez pastora Edwarda Małka⁶². W niezrealizowanych planach miasta na 1948 rok był pomnik Kajki

⁵⁴ R. Weber, *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Leer 1981, s. 623.

⁵⁵ S. M. Marcinkiewicz, *Akcja „Wisła” w doświadczeniach biograficznych mieszkańców powiatu elckiego*, „Elcki Przegląd Historyczny” 2020, nr 2, s. 87-88.

⁵⁶ K. Sipowski, *Na tropach Smetka – w książce adresowej*, op. cit.

⁵⁷ *Ibidem*

⁵⁸ (F.), *Krzewiciele polskości w Elku*, „Jedność Narodowa”, 29 VIII 1946.

⁵⁹ P. Funke, *Karygodne niedbalstwo*, „Jedność Narodowa”, 15 IX 1946.

⁶⁰ Tetryk, „Pamiątki” po Niemcach pokutują jeszcze w Elku, „Życie Białostockie”, 27 VI 1947.

⁶¹ K. Sipowski, *Na tropach Smetka...*, op. cit.

⁶² (ZW), *Bursa im. M. Kajki w Elku*, „Życie Białostockie” 26 II 1948.

w Ełku⁶³. W grudniu 1952 roku uroczystie odsłonięto pomnik na jego grobie⁶⁴. Pomnik w Ełku powstał dopiero w 1958 roku. „Dumac z Ogródka” stał się archetypem bojownika o polskość Mazur w powiecie ełckim.

Na gruzach „starego” powstawało „nowe” życie. Teatr miejski zainaugurował swoje działania 19 stycznia 1946 roku⁶⁵. Zachowane afisze teatralne świadczą o bogactwie repertuaru. Funkcjonował on przez pewien czas w zawodowej obsadzie. W marcu 1946 roku jedna z przystani stała się ośrodkiem sportów wodnych, a w kwietniu powstał klub sportowy kolejarzy KS „Atom”, zarejestrowany jako KKS Ełk. Powstały też drużyny sportowe: WKS Mazur Ełk, Artylerzysta Ełk oraz OMTUR Pionier Ełk⁶⁶. W 1947 roku pisano, że Ełk nosił ślady wojny, ale kwitło już w nim nowe życie. W ocalałych domach przy ul. Czerwonej Armii mieszkali ludzie, mieściły się wszystkie urzędy, instytucje i organizacje. Istniał kościół garnizonowy. Przed kościołem sterczały pozostałości niemieckiego pomnika. Istniał podziemny szalet: „Ex niemiecki pomysł i wykonanie! Czy praktyczność czy bezmyślność?”⁶⁷. W oczy rzucały się zwaliska gruzów, pomiędzy którymi sterczały ocalałe 2-3 lub 4-piętrowe domy. Mieszkać miało tu około 10 tys. ludzi – pierwszych osadników, repatriantów i urzędników. Sklepów miało być dużo, ale nie były zadbane – wystawy zionęły pustkami, a szyldy były nieestetyczne⁶⁸. W 1947 roku w Ełku funkcjonowała większość urzędów i instytucji. Sąd Okręgowy w Ełku prowadził rozprawy, skazując niemieckich kolaborantów, a sąd grodzki sądził młodocianych przestępców. Istniały szkoła podstawowa i gimnazjum. Działała szkoła muzyczna, która w 1947 roku miała 60 słuchaczy. Utworzono żłobek, który opiekował się 60 dziećmi. Planowano uruchomienie biblioteki miejskiej. Odbudowywano szkołę przy ul. Wandy Wasilewskiej, a w planach było także utworzenie gimnazjum mechanicznego i przemysłu drzewnego. Szkolono strażaków w zakresie obsługi motopomp. Działała także szkoła partyjna PPS. Postępowała radiofonizacja – istniało ponad 350 radiopunktów. W 1947 roku szpital wojskowy przeniósł się do nowego gmachu przy ul. Kościuszki, dotychczas funkcjonował w szpitalu miejskim. Działała elektrownia i gazownia miejska. Fabryka sklejek prowadziła produkcję już od czerwca 1946 roku. Produkowały wytwórnia wód gazowanych i rozlewnia piwa.

⁶³ *Odbudowa ratusza miejskiego i nowe zieleńce*, „Życie Białostockie”, 12 VII 1948.

⁶⁴ *Ku czci wielkiego lirnika mazurskiego – Michała Kajki*, „Gazeta Białostocka”, 15 XII 1952.

⁶⁵ Afisz „Moralność pani Dulskiej” (1946), Biblioteka Narodowa, <https://polona.pl/item/afisz-inc-dn-19-stycznia-1946-r-otwarcie-teatru-premiera-moralnosc-pani,ODI4MDUxNDU/0/> [dostęp 27.05.1946].

⁶⁶ K. Kulik, *Działalność organizacji kultury fizycznej powiatu ełckiego w latach 1946-1975*, Poznań 1976, s.16-31 (niepublikowana praca magisterska).

⁶⁷ *Przechadzka po mazurskim mieście. Ełk tętni już nowym życiem ale wystawy zioną pustką*, „Życie Białostockie”, 18 VI 1947.

⁶⁸ *Ibidem*

Istniał Yacht Klub Polski nr 7, który opiekował się przystanią nad Jeziorem Ełckim⁶⁹. Walczono z brudem, bimbrownictwem, analfabetyzmem, lichwą i spekulacją. Prowadzono akcję siewną. Na wieś docierała pomoc z UNRRA w postaci koni duńskich i jałówek. Rozbierano spalone budynki, pozyskując cegłę rozbiórkową. W porządkowaniu obszaru miasta uczestniczyli uczniowie i wojsko. Odbywały się uroczystości państwowe (np. Narodowe Święto Odrodzenia Polski obchodzone 22 lipca) i kościelne (np. Boże Ciało). Obchody państwowe miały podobny scenariusz: msza święta, defilada, występy, zawody i zabawa ludowa.

Zakończenie

Pod koniec 1947 roku nowa władza została już ustabilizowana. Działała też większość szkół i instytucji. Ełk tętnił nowym życiem. Przestrzeń społeczno-kulturowa została w dużej mierze zdegermanizowana i spolonizowana. Polonizację nazwano „repolonizacją”, gdyż zgodnie z narracją był to powrót na prastare ziemie polskie (Ziemie Odzyskane). Polityczna mitologia Ziem Odzyskanych legitymizowała radykalną przemianę. Była kłamliwa, ale zgodna z odczuciami wielu Polaków⁷⁰. Miasto Ełk tylko układem ulic, wyglądem części zabudowy przypominało dawne miasto Lyck. Na terenie powiatu mieszkali już zupełnie inni ludzie. Przedwojenni mieszkańcy dobrowolnie lub pod przymusem wyjechali, a pozostała garstka uległa marginalizacji. W mieście ustanowiono nową domenę symboliczną odwołującą się do polskiej, katolickiej i socjalistycznej symboliki. Pomniki były stopniowo usuwane lub zyskiwały nową warstwę znaczeniową. Kościoły protestanckie stawały się kościołami katolickimi. Odniesienia do przeszłości posiadały pejoratywne, „niemieckie” konotacje, natomiast polską teraźniejszość wartościowano pozytywnie. Czasy niemieckie były okresem ciemności – okupacji, zaborów, a czasy polskie – światłości, wyzwolenia, wolności. Przez długie lata ruchomości i nieruchomości dzieliły się na polskie i niemieckie. Powiat i miasto zyskały nową tożsamość, a proces ten był później pogłębiany. Tak jak z Szawła stał się Paweł, tak z niemieckiego Lyck powstał polski Ełk.

Już w 1947 roku napisano główne zręby polskiej historii Ełku, racjonalizujące nowy, lokalny porządek. Opisano ciężki los mazurskich chłopów uciskanych przez Krzyżaków. Dopiero włączenie Ełku do państwa polskiego (sic!) w XVI wieku miało doprowadzić do rozkwitu. Zawdzięczać to miało miasto

⁶⁹ (ef) *Otwarcie sezonu żeglarskiego w Elku*, „Życie Białostockie” 16 VI 1947.

⁷⁰ R. Żytyniec, *Zwischen Verlust und Wiedergewinn*, Olsztyn 2007, s. 158-162.

działalności drukarza Jana Małeckiego i jego syna, Hieronima – rektora ełckiej szkoły. Niemcy mieli zataić polskich założycieli i polską tradycję, a co więcej „Drukarnia Małeckiego przez dłuższe lata walczyła w dziedzinie całkowitego oderwania od niemczyzny okolicznej ludności protestanckiej”⁷¹. W tej opowieści Maleccy (spolszczeni jako Małeccy) stali się pierwszymi bojownikami o polskość Mazur. Uprawomocnienie objęło nie tylko przestrzeń fizyczną, ale i czas. Można powiedzieć, że alternacja społeczno-kulturowa stała się faktem.

Bibliografia

1. Berger P. L., Luckmann T., *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, tłum. J. Niżnik, Warszawa 1983.
2. Bobowik A., *Edward Hurcewicz*, „Rocznik Ełcki” (2011), 2012, t. VIII, s. 127-128.
3. Grzebałkowska M., *1945. Wojna i pokój*, Warszawa 2015.
4. Jarno W., *Zarys historii 18. Dywizji Piechoty w latach 1945-1950*, „Studia Podlaskie” 2015 t. XXIII.
5. Kończal K., Żytyniec R., *Ełk w dokumentach archiwalnych (część 1: lata 1945-1947)*, „Ełcki Przegląd Historyczny” 2020, nr 2.
6. Koziello-Poklewska B., Łukasiewicz B. (red.), *Ze znakiem „P”. Relacje i wspomnienia robotników przemysłowych i jeńców wojennych w Prusach Wschodnich*, Olsztyn 1977.
7. Kulik K., *Działalność organizacji kultury fizycznej powiatu ełckiego w latach 1946-1975*, Poznań 1976, s. 16-31 (niepublikowana praca magisterska).
8. Małłek E., *Gdzie jest moja ojczyzna?*, Białystok–Ełk 2016.
9. Marcinkiewicz S. M., *Akcja „Wisła” w doświadczeniach biograficznych mieszkańców powiatu ełckiego*, „Ełcki Przegląd Historyczny” 2020, nr 2.
10. Marcinkiewicz S. M., *Ewakuacje, ucieczki i wysiedlenia... wojenne i powojenne doświadczenia Mazurów/Niemców w świetle materiałów biograficznych z powiatu ełckiego*, „Archiwum Emigracji” 2022, nr 29.
11. Marcinkiewicz S. M., *Mityczna stolica Mazur. Między Ełkiem a Lyck*, Ełk 2015.
12. Marcinkiewicz S. M., *Trauma dezintegracji i integracji w wymiarze lokalnym na przykładzie powojennego powiatu ełckiego*, „Opuscula Sociologica” 2017, nr 1.
13. Przegiętka M., *Rywalizacja na pograniczu. Prusy Wschodnie i sąsiednie polskie powiaty województw białostockiego i warszawskiego w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2008, nr 2.
14. Sakson A., *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998.
15. Sawicki M., *Ełk. Z dziejów samorządu*, Ełk 1993.
16. Schieder Th. (bearb.), *Deutsche Bevölkerung aus den Gebieten Östlich der Neisse*, BI/2, Wolfenbüttel 1955.
17. Sobolewski J., *Szkic do historii Rajgradu (XV)*, „Rajgrodzkie Echa” 1991, nr 10-11.

⁷¹ F. Z. Weremiej, *V. Ełk miasto nasze*, „Życie Białostockie”, 19 IX 1947.

18. Syrwid R., *Starostowie Warmii i Mazur w latach 1945-1950. Szkice biograficzne*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2018.
19. Weber R., *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Leer 1981.
20. Węclowicz G., *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, Warszawa 2003.
21. Völknitz G., *Erlebnisbericht (1939 bis zu Vertreibung)*, „Hagen-Lycker Brief” 2000, nr 58.
22. Zaremba M., *Wielka trwoga. Polska 1944-1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012.
23. Żytyniec R., *Zwischen Verlust und Wiedergewinn*, Olsztyn 2007.

Prasa:

1. *3 powiaty mazurskie w składzie województwa białostockiego*, „Jedność Narodowa”, 16-18 VIII 1945.
2. *Do Ludności Województwa Białostockiego*, „Jedność Narodowa”, 21 VIII 1946.
3. *Działalność białostockiego P.U.R.-u*, „Jedność Narodowa”, 19-20 IX 1945.
4. (ef), *Otwarcie sezonu żeglarskiego w Elku*, „Życie Białostockie” 16 VI 1947.
5. F. Z. W., *Elk – miasto i powiat*, „Jedność Narodowa”, 6-8 IX 1945.
6. Weremiej F. Z., *V. Elk miasto nasze*, „Życie Białostockie”, 19 IX 1947.
7. F., *Krzewiciele polskości w Elku*, „Jedność Narodowa”, 29 VIII 1946.
8. *Ku czci wielkiego lirnika mazurskiego-Michała Kajki*, „Gazeta Białostocka”, 15 XII 1952.
9. Funke P., *Karygodne niedbalstwo*, „Jedność Narodowa”, 15 IX 1946.
10. *Odbudowę ratusza miejskiego i nowe zieleńce*, „Życie Białostockie”, 12 VII 1948.
11. *Przechadzka po mazurskim mieście. Elk tętni już nowym życiem ale wystawy zioną pustką*, „Życie Białostockie”, 18 VI 1947.
12. Rawicz J., *Blaski i cienie „ziemi obiecanej”*. Reportaż z wycieczki do powiatu elckiego, „Jedność Narodowa”, 16-18 XI 1945.
13. Sipiowski K., *Na tropach Smętka – w książce adresowej*, „Rzeczpospolita”, 20 IV 1946.
14. *Szkolnictwo w Elku*, „Jedność Narodowa”, 19-20 IX 1945.
15. Tetryk, *„Pamiętki” po Niemcach pokutują jeszcze w Elku*, *Życie Białostockie*, 27 VI 1947.
16. (ZW), *Bursa im. M. Kajki w Elku*, „Życie Białostockie”, 26 II 1948.

Archiwalia:

1. Archiwum Akt Nowych, Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, Grupa Operacyjna Prusy Wschodnie, Raporty [tygodniowe pełnomocników powiatów], Kwidzyń, Morąg, Łuczany, Elk [dane dotyczące stanu przemysłu oraz korespondencja], [III-VIII.1945], sygn. 214.
2. Archiwum Akt Nowych, PPS, Sprawozdanie z wieceu protestacyjnego w Elku z 6 stycznia 1946 r., sygn. 235/XXIII-18.
3. Archiwum Państwowe w Suwałkach, Oddział Elk, Księga Posiedzeń Rady Miejskiej w Elku na rok 1945/1946, sygn. 80/17.
4. Archiwum Państwowe w Suwałkach, Oddział Elk, Starostwo Powiatowe Elckie, Referat Budowlany, Sprawy grobownictwa wojennego 1950, sygn. 130/111.
5. Archiwum Państwowe w Suwałkach, Oddział Elk, Państwowy Urząd Repatriacyjny, Sprawozdania miesięczne z działalności oddziału 1946, sygn. 116/1.

6. Instytut Pamięci Narodowej, Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej w Białymstoku, Organizacja władzy ludowej i PUBP na terenie powiatu Elk w 1945, 1975, IPN Bi 045/2060/1.
7. Instytut Pamięci Narodowej, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Białymstoku, Sprawa obiektowa kryptonim „Ocean”, IPN Bi 011/45.
8. Instytut Pamięci Narodowej, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Białymstoku, Meldunki dotyczące wydarzeń z terenu powiatu Elk za miesiąc sierpień 1945, IPN, Bi 047/14/1.
9. Instytut Pamięci Narodowej, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Białymstoku, Meldunki dotyczące wydarzeń z terenu powiatu Elk za miesiąc luty 1946 r. IPN Bi 047/30/2
10. Instytut Pamięci Narodowej, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Białymstoku, Raporty sytuacyjne z terenu powiatu Elk za miesiąc kwiecień 1946. IPN Bi 057/125/4
11. Instytut Pamięci Narodowej, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Białymstoku, Raporty sytuacyjne z terenu powiatu Elk za miesiąc listopad 1947, IPN Bi 047/140/18.

Internet:

12. Afisz „Moralność pani Dulskiej” (1946), Biblioteka Narodowa, <https://polona.pl/item/afisz-inc-dn-19-stycznia-1946-r-otwarcie-teatru-premiera-moralnosc-pani,ODI4MDUxNDU/>
13. *Pamięć naroda*, <https://pamyat-naroda.ru/>

Socio-cultural alternation of the Masurian borderland: The case of the Elk county (1945-1947)

Abstract

The article concerns the social and cultural change that took place in the Elk county after 1945. Socio-cultural alternation is a process of profound and radical transformation of the socio-cultural space resulting from rapid changes taking place in the wider environment. As a result of the war and political decisions, the area belonging to Germany became part of the Polish state. From 1945, it was settled mainly by the ethnically Polish population. Most of the pre-war German inhabitants left this area during the war or after the war. The physical space was rapidly dominated by Polish residents. In line with the general tendency, it was degermanized and polonized. The legitimacy of the actions was ensured by the narrative of the “Regained Territories”, according to which Poles returned to the old Polish lands. This narrative was supplemented with local elements from the very beginning (including Michał Kajka, Jan Malecki and Hieronim Malecki). At that time, it was fulfilling its integrating function.

Keywords: socio-cultural alternation, post-war, Elk powiat, Elk